

Յ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ

ՓԱՅՏԱՓՈՐԱԳՐԶԱԿԱՆ :: ::

:: :: ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻԶՆԵՐ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵԱՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

(Արտատպ. հրապարակւոյնի 1937թ. 10-12 թիւերէն)

ՏՊ. ՎՆՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

1938

750.56(47.985)(09)

Յ. ԲԻԻՐՏԵԱՆ

ՓԱՅՏԱՓՈՐԱԳՐՉԱԿԱՆ :: ::

:: :: ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉՆԵՐ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

(Արտատպ. շրջագրվել է 1937 թ 10-12 թիվերով)

ԵՊ. ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

1938

Ն ա լ է ք

Լիզյունի Գալուստ Կիւլպէնկեան

Հիմնարկութեան կողմէ

Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների

Ակադեմիայի Մատենադարանին

1966

Սգալուծ ուսումնասիրութիւն մը չէ տալիքս, որուն հարկաւոր կարողութիւնը կը պակսի ինձ, թէն ի սրտէ և անկեղծօրէն կը ցանկամ, ինձի՝ հաւաքման մէջ՝ կը պակսին շատ մը Հայերէն հին տպագրութիւններ, (քանի որ նպատակս միեակ անոնց փորագրական մանրանկարներով զրազիլ է) նաեւ ինձի կը պակսին Հայ տպագրութեան պատմութեան մասին հրատարակութիւններ։ Տիպ ու Տար՝ ողբացեալ Թէոդիկի այդ կարեւոր հրատարակութիւն՝ կը ցաւիմ որ շատ ուշ կրցայ ձեռք ձգել՝ շնորհիւ Պրն. Ա. Զօպանեանի ազնուութեան, առանց որուն զաղափար չպիտի ունենայի այդ յոգնաջան աշխատութեան մասին, որուն մէջ թէն պակեցեալ զոհացուցիչ նիւթ։ Արդէն չեմ ալ կարծեմ որ մեր մօտ կայ Հայ Տպագրութեան Պատկերազարդ աշխատի աշխատութիւն մը որ Հայ հին ու նոր տպագրութեանց մէկ կատարեալ ցուցակը ըլլալէ զատ ըլլայ նաեւ տպարաններու, տպագրիչներու եւն. լիակատար ուսումնասիրելի պատմութիւնը։

Անշուշտ հետաքրքրիչ ընթերցողը ասոնք նկատի պիտի առնէ երբ աշխատութեան արժէքին գնահատութիւնը, կամ բննադատութիւնը խնդիր ըլլայ։

Ատարակոյտ նիւթը անկոխ գետին մըն է մեր գեղարուեստական ուսումնասիրութեանց ընդարձակ ասպարէզին մէջ, որուն ընդգրկած սահմանները բոլորովին անձա. նօթ կը մնան մեզի, Դժբախտաբար պաւազաները չեն ներք որ կարենամ ընել սկզբնաւորութեան պատմութիւնը Հայ փայտափորագրական Պատկերազրութեան։ Հոս տալիքս ակնարկ մըն է ինչ ինչ տեղե-

կութիւններով որոշ կարգ մը փորագրիչ Հայերու և իրենց արտադրութեանց և նաեւ անոնց ազդեցութեան ազդիւրներուն մասին։ Ուսումնասիրութիւնս աւելի հեշտին ընելու համար կու տամ կարեւոր արտատպութիւններ՝ որոնց հրատարակութեան համար ամէնքս ալ երախտապարտ շնորհակալութեամբ մը պէտք է արտայայտուինք Վազմովէպի յարգելի խմբագրութեան՝ որ ազնիւ և զոհարար ջանքերով դիւրացուց այս արտատպութեանց հրատարակութիւնը։

1512ին կատարուեցաւ առաջին տպագրութիւնը Մեղապարտ Յակոբ անուն Հայու մը կողմէ Վենետիկի մէջ։ Աւելի բան մը դժբախտաբար չենք գիտեր այս հին հրատարակչին մասին։ Ան ինքզինքը կոչւած է մեղապարտ՝ պարզապէս Հայոց մէջ ընդունուած և հին ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ հասարակ եղող նուազական, մեղադրական տիպոսներ գործածելու սովորութեան համար։ Հայկական այս առաջին և հնագոյն տպագրութիւնը ունի իբր տպարաններէ չորս լատին տառեր D. I. Z. A.։ Մեղապարտ Յակոբ եղած է Հայերէն առաջին հրատարակիչը, սակայն տպարանը ուր այդ հրատարակութիւնը կատարուեցաւ Վենետիկեան էր և առաջին Հայկական տպարանին տէրն էր Democrito Terrazina որ Յուլի իսկ 1498ին ձեռնարկած է Հայերէն գրով հրատարակութեան։

1512-3ի հրատարակութիւնը՝ չափա-

1. Այս մասին տես Րազմովէպ 1913 թիւ 11-12-
«Հայ. Ա. տպարանի հիմնադրիչ» 2. Կ. Տէր-Ստե-
կեանի աղմկոտ յոյսածքը։

թ. 1. Աստուածաշունչի Ոսկան Վ.ի, էջ 447

Պատկերին մէջ կ'երևին լսողն Ա, Բ, Ը, զորքը. իսկ ստորին մասն անկիւնը եւրոպացի փորագրիչին փակագիր ստորագրութիւնը:

զանց հազուագիւտ՝ ունեցեր է նաեւ խորաններ, զարդագրեր, սակայն ամէնքն ալ զուտ Հայկական հին ձեռագրական զարդարութեամբ հարազատ հետեւողութեամբ:

Այս հնագոյն տպագրութեանց, նաեւ Արգար Դպրի ու Յովհաննէս Տերզնցիի հրատարակութեանց մէջ զորձածուած պատկերները ոչինչ ունին Հայկական իսկ ասոնց մասին խօսիլ անկարելի է ինձ համար առ այժմ, քանի որ կը պակսին անոնց արտատպութիւնները: Սակայն անտարակոյս ասոնք արտագրութիւններն են ժամանակուան ըիջ շատ կարող նշանաւոր օտար փորագրիչներուն:

Աւելորդ չըլլայ հոս ընձեւ թէ ինչո՞ւ հին Հայ ժ.Ձ դարու հրատարակութեանց մէջ զարդերու, զարդագրերու, խորաններու համար վերամշակուած է հին ձեռագրական Հայ արուեստին այդ արուեստական ձեւաւորութիւնները, իսկ պատկերներու համար նոյն այդ ագրիւրները մերժուած են: Հայ մանրանկարչական արուեստին

պատկերագործական ճիւղը, որ մարդկային կենաց զանազան ձեւերը, շարժումները պիտի արտայայտուէին, կը Պարարեւելատիւ, այսինքն առանց խորքի, մթնոլորտի, հեռաւորութեան և մօտաւորութեան համեմատութեան: Եւ այն նկարին հետուն զտնուող մարդ մը երբեք պատկերին առջեւ զտնուող մարդուն չափ մեծ կ'ըլլար, կամ շատ աւելի յաճախ անոր չափ որոշ և յստակ՝ թէև անկէ փոքր: Հորիզոնին, պատկերին խորքին մէջ ամէն բան որոշ և յստակ էր իսկ ընդհակառակն ժ.Ձ դարուն արդէն Վերածննդեան յառաջացած վիճակը թոյլ պիտի չտար որ արեւելեան անխորը արուեստը հոն զետին գտնէր: Որով որեւէ Հայ հրատարակիչ չէր կրնար Հայկական զարդամեներէն անդին բան պահանջել Եւրոպացի տպագրական փորագրիչներէն՝ որոնք ճշակին համար տանելի էր Հայ զարդարութեամբ բայց ոչ մանրանկարչութիւնը, որ իրենց ըմ-

թ. 2. Աստուածաշունչի Ոսկան Վ.ի, էջ 711

Պատկերին ներքեւ կ'երևի Albrecht Durer-ի Հոս, քանանթ փակագիր ստորագրութիւնը, որուն աջակողմը՝ պատկերի փորագրիչները:

բըռնումներուն, արուեստի կրթութեան համար բոլորովին հակասեցայ, անմարսելի և անբարենկի էր։

Տպագրութիւնը Եւրոպական արհեստ մ'ըլլալով Հայերն ալ ստիպուած էին իրենց տպագրական առաջին փորձերը օտար երկրի մէջ կատարել, ենթարկուիլ այդ արուեստին որ կը տիրապետէր տպա-

մէջ, որ մեր մէջ մուտ գտաւ 1700ական թուականներէն վերջ միայն. այն ալ իր հետեւողութիւն Եւրոպական ոճերուն։ Ուրեմն դարձեալ Եւրոպացիներուն կ'իյնար մեր հին տպագրութիւնները պատկերազարդելու արհեստի կէտը։ Իսկ առանց արուեստն հասկնալու արհեստը չի կրնար հաւատարիմ թարգմանը ըլլալ արուեստին հոգւոյն։

Անտարակոյտ Հայ հին հրատարակչները իրենց արամադրութեան տակ ունէին նաեւ Հայ մանրանկարեալ ձեռագիրներ, սակայն արդէն վերը բացատրուած պատճառներով այդ հին Հայ արուեստի նմոշները ներշնչման աղբիւր չեղան Հայ տպագրութեան պատկերազարդութեան համար։ Մինչ զարդակերպիւրը հեշտիւ գրաւեցին Հայ ձեռագրաց մէջ ունեցած իրենց զարգացած դիրքը՝ նաեւ Հայ տպագրութեանց զարգերուն մէջ։ Թէեւ հոն իսկ՝ Մեղապարտ Յակոբի հրատարակութեան մէջ՝ հայերէն գլխատառ զարդադրերը Հայ ձաշակով փորագրուած են։

Փայտափորագրութիւնը շատ ընդարձակ կերպով զարգացած արուեստ մը չէր հին Հայոց մօտ։ Թէեւ 11-12 դարերէն հասած է Սեւանայ վանքի փայտեայ դուռը (Երեւանի Հայ Պետական թանգարան) և այլուր ալ ի Խրիմ կը յիշուին հին ընկուզեայ ընդակեալ դռներ, այսուհանդերձ փայտափորագրութիւնը Հայոց մէջ տարածուած արուեստ մը չէր։ Թէ ինչո՞ւ, այդ մասին որոշ չեմ կրնար ըսել, սակայն հաւանաբար յարմար փայտի պակասը զխառր պատճառներէն մին էր։ Անմիջապէս աւելցնեմ որ հիւսուածեղէններու համար տպածոներու կազապարնելը փայտէ կ'ըլլային, և ատոնց մեծազոյն մասը Հայ արհեստագէտ արուեստագէտները կը պատրաստէին, օրինակ է. Պոստոյ Կազմաներուն տպածոյ կազապարնելը։ Դժբախտաբար մոռացութեան մատնուած այս արհեստին՝ Կազմանիւթեան՝ թէ՛ արհեստին և թէ՛ արուեստին մասին որոշ մէջ Հայերը տիրապետող տեղը ունեցած են, ոչինչ կը թնայ առ ի գիտութիւն ուսումնասիրողներուն։

Ք. Յ. Աստուածաշունչի ընկած վ. ի, էջ 431

գրութեամբ զարգացած Եւրոպական երկիրներուն մէջ, իրենց համար ոչ միայն դժուարածախս, այլ զրեթէ անկարելի պիտի ըլլար Հայ մանրանկարիչներ բերել Հայաստանէն իրենց Հայ տպագրական սկզբնական աշխատութիւնները Հայ արուեստով ճախացնելու համար։ Դիւրին բան չէր այն աստեւ հրատարակութիւն մը գլուխ բերել, խնդիրը ալ աւելի կ'ենթադրուէր հարկ չկար Հայ արուեստագէտներ փոխելով զանոնք ալ Եւրոպա բերելու։ Ասկէ զատ իրացուց թէ առիկա կարելի ըլլար կատարել, սակայն Հայերը փայտափորագրիչներ չէին, և տպագրութեան համար նման փորագրութեանց պատրաստութիւնը զեռ զիրենց չէր ստիպած ձեռնամուխ ըլլալու արուեստի արտաշայտութեան այդ ձեռին

թ. 4. Անտարամ Աստուածատուրի տպարանին,
1729, էջ 248.

Ստորև ժախտող՝ ստորագրութիւն Գր.

Տպագրութիւնները պատկերազարդելը
գիրին բան մը չէր, ընդհանրապէս բազ-
մածախս զորք մը նկատուած էր, որով
հին Հայ տպարանատէրները կամ հրա-
տարակիչները շատ ընդարձակ չափերով
միջամուխ չէին ըլլար պատկերազարդու-
թեան մէջ, ինծի ծանօթ հնագոյն առա-
ջին իրապէս պատկերազարդ հրատարա-
կութիւնը Էրեւանցի Ռսկան վարդապետին
Աստուածաշունչն է, զոր մեկնակէտ պիտի
ընեմ այս աշխատութեանս:

Մեծագիր մաքուր այս հրատարակու-
թիւնը երկու տարի տեւեց մինչև տպա-
գրութիւն, այսինքն 1666-81 թէոդիկ սա-
պէս կ'արտայայտուի այս հրատարակու-
թեան մասին. « Առաջին անգամ էր որ
Հայ մը այս տեսակ գեղեցիկ և ընդարձակ
զորք մը Մամուլին կը յանձնէր... Տպա-
գրութիւնը վայելուչ է, մաքուր, պատկե-
րազարդ, անսխալ »: (Տիպ ու Տառ,
էջ 165).

Ամստերտամ տպուեցաւ սակայն այս
արմէրաւոր Հայերէն հրատարակութիւնը,
որուն պատմութիւնը պիտի չամ հոս, ոչ

թ. 5. Աստուածաշունչ Ոսկան վ. ի, էջ 483.
(Տպ. Աթաբեկ, 1666), էջ 483.

թ. 6. Անտ. Աստուածատուրի. տպ. 1729 թ., էջ 239.
Տես ստորագր. Գր վերևի եռանկան մէջ:

Ք. 7. Ժողովածոյ տպ. 1710ի, էջ 145.

ալ հրատարակութեան մանրամասնութիւնները՝ որոնց մէջ բաւական նկատելի կէտեր կան ցարդ անտես առնուած. այդ մասին գեղարուեստական ծրագրեալ ուրիշ աշխատութեան մը մէջ արիւթ պիտի ունենամ Սսկանի Աստուածաշունչին մասին երկար խօսելու և պրպտելու:

Օրմանեան՝ Սսկանի Աստուածաշունչին մասին խօսելէ վերջ կ'ըսէ. «Իրմէ առաջ կատարուած բոլոր տպագրութիւններէն գերազանց զորձ մըն է, տառերը ընտիր ձեւով, այժմ ալ իրր տիպար սեպուցելու արժանի, պատկերներով և զարդերով ճախացած, որոնք ամէնքը կրնան պատիւ բերել Սսկանի արուեստագիտական հան-

ձարին»¹: Աս այժմ միայն պատկերները կը հետաքրքրեն մեզ, որուն համար Սսկանի կ'ըսէ «նա շինել տուց նաեւ պատկերներ Ս. Գրքից առնուած, յատկապէս Աստուածաշունչի համար»²:

Սսկանի մենք պիտի տեսնենք որ Սսկանի Աստուածաշունչին համար ձեռք բերաւ արդէն պատրաստ պատկերներ, զորս զորձածեց իր միւս հրատարակութեանց մէջ ալ՝ որպէս իր Ամստերտամ հրատարակած Շարակնոցին մէջ: Այս փայտափորագրեալ պատկերները արդէն հրատարակուած էին և զորձածուած Հոլանտերէն Biblia Sacra-ի (Աստուածաշունչ) տպագրութեան մէջ, կատարուած T'Antwerpen by IAN VAN MOERENTORF EN NV HERDRUCKT by PIETER IACOPSZ. 1657³. Ըսել է Սսկանի հրատարակած էն 11 տարի առաջ:

Որոշ էթէ Սսկանի նիթական միջոցները իրեն թոյլ չպիտի տային այսքան բազմաթիւ փորագրուած պատկերներ ունենալ՝ զանոնք ուղակի իրեն համար պատրաստել տալով, ուստի այդ բազմաշան վրդը յաջորդ միջոցին զիմեց, այսինքն զնեց արդէն զորձածուած փորագրութիւններ: Թէեւ անոնք զորձածուած էին նախապէս Հոլանտերէն հրատարակութեան մը համար և առ այդ ալ պատրաստուած, որովհետեւ պատկերներուն մեծ մասին մէջ կան լատին A, B, C, D. եւն տառերը, Հոլանտերէն ընտրելին մէջ պատկերներուն իմաստը դիւրացնելու համար. սակայն հայ հրատարակիչը նկատի չառաւ այդ փոքրիկ անպատահալութիւնը, և այդ զբաթիւները չօգտագործեց իր հրատարակութեան մէջ:

1. Ազգագրատու, Բ. Հատար էջ 2240.

2. Հոլանդացի և Հայերէն. Հանգ. տմ., 1897, էջ 180.

3. Համեմատելով տեսայ թէ այս Հոտարին մէջ բուն իսկ զորձածուած նկարափորներն (թւիլէ) են որ զորձածած է Սսկան Վրդ. 1666թ Ս. Գրքից հրատարակութեան մէջ. Համեմատութեան դիւրութեան համար հոս կու տամ համառոտ ցանկ մը.

Առ-Հր. պատ. թ.	3	Սսկան, էջ	431	Հոլանտ. (1657թ) Հր. Բ. Հատար Բ. մաս էջ	5. Ա. սիւն
» » » »	10	» »	472	» » » » » » » »	» 10. Բ. »
» » » »	5	» »	433	» » » » » » » »	» 8. Ա. »
» » » »	1	» »	449	» » » » » » » »	» 33. Բ. »
» » » »	13	» »	484	» » » » » » » »	» 38. Ա. »

ք. 8. Աստուածաշունչ Սակամ Վի, էջ 470.

ք. 9. Աւետարան 1729թ, էջ 142.
Ստորագր. ԳՐ ստորեւ ժախակողմը:

Գրաթուած պատկերի օրինակ մըն է հոս զօրծածուած թիւ 1 նկարը:

Սականի Աստուածաշունչին պատկերները մէկ հեղինակի մը զօրծը չեն, այլ շատ մը հեղինակներու, զորս մէկ փայտափորագրիչ մը օրինակած է և փորագրած: Փորագրիչին ինքնութիւնը անյայտ չի թաք ինծի, ան իւրաքանչիւր պատկերի մէջ ունի իր անխուսափելի մենագիր ստորագրութիւնը սա ձևով. CHRISTOFEL VAN SICHEM երէց: Երբեք պատկերներուն մէջ կան նաև ստորագրութիւնները նշանաւոր զծագրիչ հեղինակներու շքաւտ օր. հոս, թ. 2. պատկերին ներքեւ Albrecht Durer (1471-1528) և ուրիշներու: Ինչպէս ըսի, ուրիշ առթիւ Սականի տպագրութիւնը նկատի պիտի ունենամ և այն տառն աւելի ընդարձակօրէն պիտի խօսիմ:

Սականի Աստուածաշունչին նկարներն եղան զլիաւոր՝ եթէ ոչ միակ՝ ներշնչաբանը Հայ պատկերագործ տպագրական

փայտափորագրիչներուն: Առ այդ իբրեւ նմոյշ յարգելի ընթերցողներուն կը ներկայացնեմ քանի մը հատը անոնց մէջ որոնք Սականի Աստուածաշունչին պատկերները իբր ընտելոյ ունեցած են իրենց արտասպտութեանը համար: Սակայն հոս աւելցնեմ որ Սականի ուրիշ զօրծերը թէև կը պակսին ինծի, սակայն ան որ 1664ին Ամստերտամ հրատարակած Հայերէն Վերածնունդի երգեցմունքը՝ հրատարակութիւնը նոյնպէս պատկերագրողն է Christoffel van Siche (երէց) փորագրած նկարներով:

Սականի Աստուածաշունչին 431 էջի պատկերը (հոս նկար թիւ 3) օրինակուած կը գտնենք 1729ին Տրուպ Աստուածատուրէն հրատարակուած Աւետարանին մէջ, տպագրուած ի Կ. Պոլիս: Այդ օրինակութիւնը հոս կու տամ (նկար թիւ 4). և սակայն 1722ին ալ նոյնը՝ 1729ինէն տարբեր, արդէն անգամ մը արտագծուած կը գտնեմ, այս անգամ Մարտիրոս զպիբի

Ք. 10. Մատթեոսյան Քահանայի վեհ, էջ 472.

Ք. 12. Փողովածոյ 1710ի, էջ 175.

Ք. 11. Մատթեոսյան Քահանայի վեհ, էջ 26.
Ստորագր. Գ.Բ. Ներսիսյան Բիւրուի տաճարի հանգ.

Գիրք և ձուռ Հոգեհւան անուն գրքին մէջ,
նոյնպէս Կ. Պոլիս հրատարակուած:

Դարձեալ Ոսկանի 433 էջի նկարին
արտատպութիւնը կը գտնեմ 1729ի վե-
րոյիշեալ աւետարանին 239 էջին վրայ
(Ք. 5 և 6). Սակայն այս նկարն ալ սակե-
տաջ 1710ին անստորագրի փորագրիչ
մը արտագրած է Կ. Պոլիս՝ Սարգիս զպրի-
տպարանէն ըստ աւետարանի Փողովածոյին հա-
մար (հոս նկար թիւ 7). Ես ստա կը հրա-
տարակեմ զանոնք որպէսզի ընթերցողը
կարենայ որոշ տեսնել աշխատութեան ար-
հեստական տարբերութիւնը և մեր մօտ
ունեցած աստիճանը:

Ոսկանի 471 էջի պատկերը (Ք. 8) կը
գտնուի 1729ի Կ. Պոլսոյ աւետարանին
մէջ, 142 (Ք. 9). Իսկ Ոսկանի էջ 472թ
(Ք. 10) արտագրուած կը գտնեմ նոյն
աւետարանին մէջ՝ էջ 26. Նաեւ 1710ի
Փողովածոյին մէջ՝ էջ 175 (Ք. 11 և 12)
և զարձեալ 1722ին Մարտիրոս Գալբի
Գիրք և ձուռ Հոգեհւանին մէջ. վերջի եր-
կուքը անստորագրի:

Ոսկանի՝ 484 և 565 էջերու նկարնե-
րէն (Ք. 13 և 14) առնուած են նոյն

թ. 13. Առաքելաբանութիւն Սահմ Վ.Ի. էջ 484.

թ. 15. Առաքելաբանութիւն Սահմ Վ.Ի. էջ 82.
Առաքելաբանութիւն Վ.Ի. տարեւ.

1729թ. Առաքելաբանութիւն 82 և 138 էջերու
արտագծութիւնները (թ. 15 և 16), իսկ
569 էջն ունի նկար մը (թ. 17) որ օրի-
նակ ծառայած է նոյն 1729թ. աւետարանին
358 էջի պատկերին (թ. 18) ինչպէս նաեւ
1722թ. Մարտիրոս զպրի Գիրք և ճատ
Հոգեւանքին, և նոյն իսկ 1772ին տպա-
գրուած Պետրոս վարդապետ տաղասաց
Ղափանցւոյ Գրքոյի կոչեցեալ երգարուն,
Առաքելաբանութիւն տպարանէն, ի Կ. Պոլիս
հրատարակեալ հատորին մէջ էջ 58 որ
1729ին Առաքելաբանութիւն համար գործածուած
փորագրութիւնն իսկ է:

Սահման 570 էջն ունի նկար մը (թ.
19) որ օրինակուած կը գտնենք նոյն
1772թ. երգարանին 34 էջին վրայ (թ. 20):
Իսկ ամէնէն հետաքրքրականն է ա-
որ Սահման 499 էջի նկարին (թ. 21) յետ-
ոխոյ կաղապարը գործածուած է 1752ին
Կ. Պոլիս հրատարակուած Գրգուկ Եւս-
մասեանային 106 էջին մէջ: Այս Գրգուկ
Եւսմասեանային հրատարակուած է ի տպա-
րանի տէր Յովնանիսի Սահման Թէ Բնէ-

թ. 14. Առաքելաբանութիւն Սահմ Վ.Ի. էջ 565.

Ք. 16. Անտարամ 1729ի, էջ 138.
Ստորագր. ստորին, աջից երկրորդը՝ հարկա տեսանելի.

պէս այս նկարին քիչէն Ոսկանի Աստուածաշունչին մէջ 1666-Տին Ամստերտամ հրատարակուելէ վերջ 1752ին Կ. Պոլսի կու գայ Գրգուկ Եղսմասնեային մէջ տըպուելու համար, ինծի համար առ այժմ դժուար է բացատրել, Ոսկանի տպարանը, որուն համար անշուշտ գնուած էին նաեւ Աստուածաշունչի փայտափորագրեալ պատկերները՝ Մարտիրոս փոխադրուեցաւ, սակայն ոչ ամբողջութեամբ, այլ մաս մը մնաց Ամստերտամ որ ըստ Սարգիսանի հուսկ Լայպցիկ տարուեցան։ Սակայն թէ անկէ վերջ ինչ եղան յայտնի չէ, իսկ Մարտիրոս տարուած մասը դարձեալ բերուեցաւ Ամստերտամ, վերջապէս մաս մը՝ ժամանակ վերջ Միխիլար Արրաճոր ձեռքն անցան, սակայն ինծի յայտնի չէ թէ փայտափորագրեալ պատկերներն ալ Ս. Ղազար բերուեցան թէ ոչ, իսկ թէ ինչպէս այդ փայտափորագրութիւններէն մին Կ. Պոլսոյ 1752ի վերոյիշեալ հրատարակութեան մէջ կրցած է տեղ գտնել, ատիկա

Ք. 17. Աստուածաշունչ Ոսկան վ.ի, էջ 569.

Ք. 18. Անտարամ տպ. 1729ի, էջ 358.
Ստորագր. Գր ստորին ձախից երկրորդը.

թ. 19 Աստուածաշունչի Ոսկան զ.ի. էջ 570.

թ. 20. Տաղարան 1722թ. էջ 34.
Ստորագր. Գ. փերնա աշակերտը՝ պատուհանին մէջ.

ալ առ այժմ մութ կը մնայ ինծի. և սակայն այդ փաստն ալ կրնայ նշանակուից ըլլալ Ոսկանի տպարանին վախճանին պատմութեան համար՝

Նոյնպէս 1752էն առաջ 1734ին կ. Պոլիս հրատարակուած Յովհաննէս Հաննալի Երուսաղէմի Պատմութեան 10 էջին վրայ կը գտնենք յար և նման պատկերը Ոսկանին էջ 462ին պատկերին (աստ թ. 22)։ Արհեստական մանրակրկիտ բնութիւն մը ինծի Հաստատեց թէ 1734ի տրպագրութեան մէջ գործածուածը նոյն իսկ 1666ին Ոսկանի յԱմստերտամ տպագրութեան մէջ գործածածն էր, միայն թէ կ. Պոլսոյ տպագրութեան մէջ գործածուելու

թ. 21. Աստուածաշունչի Ոսկան զ.ի. էջ 490.
Գործածուած է նաեւ կ. Պոլսոյ 1752ի Գիրք եռա-
մասնայի մէջ.

1. Ինծի կը պահւի Պետրոս Լաւրնայի ի քաղ Պէրդիի 1705ին հրատարակած Աստուածաշունչը Ոսկանեան մանր գիրքերով, պատկերազարդ, քայքայ անյարգ տպագրութիւն՝ արուեստի տեսակետով, ինչպէս որ թիւ-
ղիկ 48 վերջ (ՏԻԿ ու Տառ, էջ 60)։ Պետրոս ազգական է եղած Ոսկանի՝ որով ստացել է եղբոր անոր տպարանին մէջ մտնելու

առան Եւրոպացի փորագրիչին փակագիր ստորագրութիւնը՝ որ պատկերին ստորին ձախ անկիւնը կը գտնուէր՝ փորուած հանուած է, իսկ փորագրութիւնը ամբողջութեամբ բաւական մօշած է Ոսկանի տպագրութենէն ի վեր:

Այս նոր գիւտը ինծի կ'ապահովցնէ որ Ոսկանի պատկերին կաղապարները կ.

Հայ տպագրութեանց յիշատակարաններուն մէջ՝ որ նոյն իսկ զբաշարն ու սրբագրիչը կը յիշուին՝ մոռցուած են փորագրիչները: Ասոր պատճառը զուցէ ըլլայ սա պարագան՝ որ Հայ տպագրիչները տարբեր տարբեր աշխատութեանց մէջ՝ իրենցմէ առաջ գոյութիւն ունեցած տպարաններու փորագրիչներուն զործերը կը կիրարկէին:

թ. 22. Աստուածաշունչ Ոսկամ զ.ի. էջ 462.

Պօլսոյ մէջ արդէն 1734ին նոյնութեամբ կամ միայն փորագրիչին ստորագրութեան ջնջումով կը զործածուէին. ահապ մը արուեստի բանագործութեան, իսկ Ոսկանի տպագրութեան պատկերներուն արտագծութիւններն արդէն 1710էն սկսած էին կ. Պօլսոյ մէջ եթէ ոչ անկէ առաջ:

Իսկ այժմ աւելորդ չեմ սեպեր ցանկ մը անդրադարձումներով զոնէ Հայ փայտափորագրիչներէն ոմանք ներկայացնել:

Օրինակ՝ 1729ին փորագրութիւնները, արդէն Աւետարանի մը մէջ զործածուած՝ վերստին կը զործածուէին 1732ին՝ երբ փորագրիչը հաւանաբար մեռած ալ էր կամ փորագրութեանց հեղինակը այդ կէտէ զարու միջոցին մէջ մոռցուած:

Ոսկանի Աստուածաշունչին պատկերներուն հետեւող եղած է կ. Պօլսոյ տպագրութիւնները պատկերազարդող Հայ փորագրիչ մը՝ որ միայն Գ Ր՝ երբեք փակագիր՝ կը ստորագրէ: Երբեքն կը պատահէ որ այս ստորագրութիւնը Գ կամ Գ Ր ի նմանութիւն կ'ունենայ, Անոր ինծի ծա-

թ. 24. Տօնացոյց 1774ի, էջ 111.

Խորանին չորս անկյուններուն մէջ Եւրոպայի քաղաքները:

թ. 25. Տօնացոյց 1774ի, էջ 207.

Խորանին չորս անկյուններուն մէջ Եւրոպայի քաղաքները:

բուն, եղանակներու ծաղկաբար փորագրելներ
ըլլալու էին, որոնք յետոյ տպագրութեան
գործին միջամտիս եղան: Սերաստացիներե-
բուն այս տպարանին երկու տունքին հրա-
տարակութեանց մէջ կը յիշուի Յակոբ,
իսկ Տնայեաններու մէջ ոչ, Անդուկոն Կ'ե-
րեւի որ Յակոբ աւելի արուեստագործ փո-
րագրելն, էր իսկ Բարսեղ աւելի գործու-
նեայ տպագրապետը: Մտադկարաբ փորա-
գրել Սերաստացի Յակոբի արուեստը կը
տարբերի Հայ ձեռագիրներէն և տպա-
գիրներէն որոնք որոշուած զարդարուածն,
թէն 1740ի Կ. Պոլսոյ իրենց հրատա-
րակութեան մէջ փորձած են շատ նախ-
նականացուած հին հայ ձեռագրական զար-
դարուեստի կարգ մը ձեւաւորութիւններէն
և աւելի մօտեանալ մեծատաքիւն և մեծա-
ծաղիկ տպածոյի փորագրութեան արուես-
տին: Յակոբէն շատ բան մը չունիմ հա-
ւաքմանս մէջ, յուսամ ուրիշ առթիւ կա-
տարեալ փորձ մը տալ իմ մասին: Ա-
նոնք նկարած են նաեւ Կ. Պոլսոյ 1740ին

հրատարակուած մեծաղիր «Գրքը Եւ-
րոպայի տարբեր քաղաքներու» հատոր:
Յարութիւն Էջմիածնեցի փորագրողի մը
կը հանդիպիմ 1775ին տպուած Տօնացոյցի
մը մէջ հրատարակուած Էջմիածին՝ որուն
շահեկան և երկար յիշատակարանին մէջ
կը կարգամ «և զտիրացու Յարութիւն
Էջմիածնեցի, որ է փորագրողը և քանդա-
կող բոլորից զրոյց, պատկերաց, խորա-
նաց, կանոնաց և ծաղկանց նաեւ տպող
զրոյց»:

Արդարեւ Էջմիածնեցի Յարութիւն փո-
րագրելին զարդերը, խորանները՝ որոնցմէ
երկուքին ալ անկյուններու քառակուսիներ-
բուն մէջ զետեղած փակագրերով ստորա-
գրած է Յ Ա Ր Ո Ւ Ի, այսինքն Յարութիւն
(թ. 24 և 25), ցոյց կու տան բաւական
հաստատարութիւն հին հայ ձեռագրական
զարդարուեստին, թէն սկսած է ընդ շատ
ազգային տպածոյ զարդարուեստէն: Տպա-
ծոյ զարդարուեստին ազդեցութիւնը կը
պարտինք հին փայտափորագրէ Հայերուն

տպածոյի զարգափորագրիչներ ըլլալուն՝ որոնք փոխանակ ամիջապէս Հայ ձեռագրազարդներուն իրենց խորթ ձեւերուն են թարկուելու (որ աւելի հաւատարմութեամբ կատարուեցաւ Եւրոպացի փորագրիչներէ Հայ տպագրութեան սկզբնաշրջանին) ի

թ. 26. Տօնացոյց 1774, էջ 154.

նպատակ զործածեցին նաեւ տպածոյի զարգացումի մեծաւորումներու իրենց գիտութիւնն և փորձառութիւնը և այդ պատճառաւ իսկ մանաւանդ ժր՝ դարուն առաջ եկաւ Հայ տպագրութեան զարգացմանը մէջ Հայ հին հարազատ ձեռագրական զարգացման և տպածոյի զարգացման մտիկայ խառնուրդը:

Եւրոպացի Էվլիվա Բենտլիի պատկերներն.

ըր, զոնէ այս վերոյիշեալ հրատարակութեան մէջ՝ դարձեալ հարազատ Հայ յղացումներ չեն, իսկ արհեստը փայտափորագրական չէ այլ մետաղի վրայ փորագրութիւն է: Օրինակ, անոր 154 էջի պատկերը Համարածման (թ. 26) ընդորինակութիւնն է Ռականի Աստուածաշունչի 569 էջին (թ. 17)՝, Բարութիւն Էվլիվա Բենտլիի կամ 1729 թ. Կ. Պոլսոյ Աւետարանին 358 էջի պատկերէն (թ. 18)՝ զաղափարած է իր մետաղափորագրեալ Համարածումը:

Իրմէ նմոյշ մը եւս և բաւական կը սեպեմ, 76 էջի պատկերը (թ. 27) զաղափարեալ է 1710 թ. Կ. Պոլսոյ հրատարակուած Ժողովածոյի 182 էջին նոյն պատկերէն (աստ թիւ 28) որ իր կարգին Ռականէն առնուած է:

Էվլիվա Բենտլիի փորագրիչ Բարութիւն մէկ բան մը կըցած է ընել, այդ է իր օրինակներու տիպերն ու ղէմերը հայացնել կամ արեւելականացնել:

Իսկ այս փորձն աւարտելէս առաջ հոս կը ներկայացնեմ երկու նմոյշները անձաւոր Հայ փայտափորագրիչի մը՝ որ թէև զուրկ արհեստին պահանջած նորութիւններէն, սակայն բազմութիւնն ունեցած է ինքնուրոյն կերպով արտայայտուելու, հետեւելով հայունակ արուեստին այդ շէրջանին զարգացման աստիճանին (կրեանք և անկման նկատելի):

Այս երկու պատկերներուն տպագրուած հատորը լոյս տեսած է հանդիսացաւ Մանսիկ Մարտիրոսի տպարանէն ի Կ. Պոլսոյ Պատկերները կը գտնուին էջ 2 և 296 (թ. 29 և 30). հատորի տիտղոսն է Տպարան վայելու, սակայն դժբախտա-

1. Այս մասին 1650-ին տալի կը բերեմ վկայութիւնը նշանաւոր Թուրք ուղեգիր Էվլիվա Բենտլիի որ այդ ժամանակուան Կ. Պոլսոյ մասին խոսելով կ'ըսէ տպածոյի (չիթ պատմութիւնը) արհեստարարներու համարեալութիւնն անոր. «Անոնց հարիւր մարդ են 25 տիկտանայներով. Անոնց պաշտպանը Ազգայնի օրդի Թուրքն է. Անոնք մեծ մասամբ Հայեր են Թուրքաւն և Սփարթն. Պարսիկն ու Հնդկի տղաներ, արեւմտ ժամայնորէն նալք ծանկոյցներ և վարպետներ կը տպեն

իբրի վրայ» (The Travels of Evliya Efendi; London, 1850, vol. II, էջ 220): Յիշուած իբր բազմակնայ լուսնի խեղճագոյն շնորհակցութիւնն է:

Էվլիվա Բենտլիի փորագրիչ Բարութիւն Էվլիվա Բենտլիի կամ 1729 թ. Կ. Պոլսոյ Աւետարանին 358 էջի պատկերէն (թ. 18)՝ զաղափարած է իր մետաղափորագրեալ Համարածումը:

2. Համարագր զգրիչի վրայ ժամանակագր (Etching).

3. Աստ, էջ 11.

4. Աստ, էջ 11.

բար շատ անվայելուչ տպագրութեամբ:

Այս երկու նմայշները բոլորովին կը տարբերին Մահտ. Մարտիրոս Դպրի տըպարանէն ասկէ առաջ հրատարակուած փորագրեալ պատկերներէն: Մարտիրոս Դպրի տպարանը յաճախ զործածած է ընդօրինակեալ փորագրութիւններ Ոսկանի Աստուածաշունչի պատկերներէն, սակայն ընդօրինակիչը ձեռքած է անանուն:

Դարձեալ փայտափորագրիչ մը եղած ըլլալու է Սրմաքէշ Մանուէլ Կեսարեան: Օրինակ, 1781ին Կ. Պոլիս հրատարակուած տարեցոյցի մը փայտափորագիր պատկերներէն ոմանց մէջ կայ բոլորգիր ՄԿ մը:

*
* *

Յուսամ թէ անխաղճաւ կրցայ ցոյց տալ որ քառական հետաքրքրական նիւթ կայ մեր փայտափորագրական պատմութեան մէջ, որ միեւնոյն ատեն մեր գեղարուեստի պատմութեան մէկ կարեւոր էջը կը կազմէ, ուր մանաւանդ ծ՛ղ դարուն

խտացուած է Հայ գարդարուեստի զարգացման կամ անկման շրջանը, ուր նաեւ խտացած է Հայ մանրանկարչական հասկացողութեան աստիճանը:

Անտարակոյս թէ մենք չենք ունեցած փայտափորագրական այնպիսի արուեստ և արհեստ մը որ արդար պիտի ըլլար անկեկալել Հայ տպագրութեան այդքան հին ծագման գոյութեան համար իսկ: Մենք իրապէս եւս ձեռքած ենք մեր զբոյրը պատկերագործելու ճաշակին մէջ, այսինքն տպագրեալ զբոյրը: Դրեթէ չկան Հայ հրատարակութիւններ, նոյն իսկ այժմեան ժամանակներէն, որոնք պատկերագրուած ըլլան կարող Հայ մանրանկարչներէ կամ գծագրիչներէ, Այդ տեսակէն չենք կրնար հպարտանալ, թէեւ ունեցած ենք Լուկար Ծահնի, Բալատի, Աղամանի և ասոնց նման միջազգային համբաւ վայելող զիրք պատկերագրողներ, այլ ասոնք բնաւ չեն նպաստած Հայ տպագրական արուեստի պատկերագրողներէ: Պատճառը:

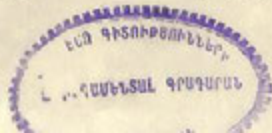
Ատիկա դժբախտաբար շատ որոշ է: Հայ

թ. 27. Տօնացոյց 1774թ. էջ 76.

թ. 28. Ժողովածու 1710թ. էջ 182.

0501
ԽԻՄԻԱ

թ. 29. Տաղարամ 1752թ. էջ 2.

Հրատարակութիւններ ինքնաբաւ, ինքնապահ չեն։ Քիչ անգամ Հայ Հրատարակութիւնը մը շահաբեր է, աւելի յաճախ հազիւ ինքնաբաւ, իսկ ընդհանրապէս ֆէսասաբեր։ Ուրեմն տղայական պիտի ըլլար ակնկալիլ որ Հայ զմագրիչներ կամ հրատարակիչներ խորհէին ըստ պատշաճի պատկերազարդել Հայ Հրատարակութիւններ։ Մեր մօտ չէնը շնորհը լուսանկարներու արտատպութեամբ զոնէ զարդարուած հրատարակութիւններ նոյնպէս շատ հազուադիւս են և միայն վիեննայի Միթթաբաններու հրատարակութիւններէն ու մանց երես կը ներմղցընեն։

Հայ հրատարակութեան զօրծր տալի շահաբեր կրնանը նկատել անցեալին մէջ, իսկ այժմ ամենահասարակ թերթամբան հրատարակութիւններ են որոնք շահ՝ մը կը բերեն հրատարակչին որ երբեմն աւելի ներկայանալի հրատարակութեանց ձեռք կու տայ, այլ սակայն ոչ այնքան նիւթական յաջողութեամբ։

Անշուշտ ես աւելի անցեալով հետա-

քրքրուելուս՝ կ'ուզեմ շեշտել որ Հայ տղազրութեան, հրատարակչութեան, պատկերազարդութեան նիւղերը այնքան ալ անհամ նիւթեր չեն, ընդհակառակն կը պատահի որ ուսումնասիրողն հանդիպի իրապէս յուզող դէպքերու, զմայելի հրատարակութեանց, հետաքրքրական զարդերու և պատկերներու։ Սակայն այդ ամէնուն մասին, ինչպէս ըսի, չունինք ընդարձակ, մանրակրկիտ, ճշգրիտ պատմութիւնը, որմէ ոգտուելով առանց աւելորդ յոգնութեան՝ զեղարուեստի ուսումնասիրող մը գտնէ իր յեցակէտը և զայն եզրակացութեան մը, տալով ուղիղ և յստակ վերլուծում մը Հայ արուեստի այս փայտափորագրական նիւղի մասին։

Մեր առած այս փորձէն կ'երևի թէ այդ զեղարուեստի նիւղին անցեալին մէջ նիւղ և ջանք չէ պահած, և եթէ նկատի առնենք այն պայմանները որոնց ներքեւ Սերաստացի Յակոբ մը կամ Էջմիածնեցի Տիրացու Յարութիւն մը ջոնացած են պատմութեան նիւթ թողուլ մեզի, պատմութիւն Հայ փայտափորագրութեան, այն ատեն կարելի չէ որ ուսումնասիրողը չգար-

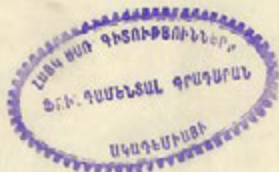

թ. 30. Տաղարամ 1752թ. էջ 296.

մանայ անոնց բոլորանուէր զոհողութեան,
տալանութեան և յարատեւութեան վրայ,
որոնք արժանի են արձանագրուելու: Իսկ
իրենց յաջողութեան չափը, իրենց ճա-
շակին աստիճանը, այդ ալ բաղդատմամբ
իրենց միջավայրին, իրապէս Հայ զեղար-
ուեստասիրական յաղթանակ կրնանք
նկատել:

Իսկ առ այժմ լըջօրէն, առանց մեղ-
մացուցիչ պարագաները նկատի առնելու,
եթէ դատենք Հայ ապագրական փայտա-
փորագրական մանրանկարչութեան ար-
ուեստը, հոս արուած նմոյշներուն վրայ
յեցած՝ կրնանք ըսել որ ան եղած է ա-
ռանձնապէս հետեւողական Եւրոպական
արուեստին ի մասնաւորի Ոսկանի մի-
ջոցով հայոց մէջ տարածուած հոլանտացի
Christoffel van Sichem (երէց) և անոր
շարադրածներուն, առանց հասնելու անոր
արհեստին նրբութեան: Ստեղծագործա-
կան ոչինչ ունեցած է բաց ի քանի մը
հազիւ նկատելի արեւելականացման փոր-
ձերէ: Իսկ Հայ մանրանկարչական ար-

ուեստին հետեւելու հետաետութիւնն իսկ
չէ ունեցած, ասով ան զոնէ ազգայնական
հիմերու վրայ ալ աւելի նկատելի կ'ըլլար
քննադատներուն առջեւ: Անոնց Հայ տը-
պագրական փայտափորագրիչ մանրանկա-
րիչները շատ աւելի արուեստագէտ պիտի
ըլլային, եթէ հետեւութեան համար իրենց
նախագաղափար ընտրէին Հոմէրոսին,
Տարսնեցիին կամ Ռալին, Թորոսներու մա-
նրանկարներուն կամ Սկեւոյ, Դրազար-
կի, Հաղբատի, Բազէշի, Երզնկայի, կամ
զոնէ նոյն իսկ մեր փորագրիչներուն զրե-
թէ ժամանակակից և հազիւ դար մը ա-
ռաջ զործող վանայ զպրոցին, որուն մին-
չեւ 1690ական շրջանի արտագրութեանց
հետաքրքրական նմոյշներն հասած են մե-
զի: Եթէ միայն անոնք զարդաձեւերուն
հետ հայ ձեռագրիչներու մանրանկարներն
ալ օրինակէին իրենց փորագրութեանց հա-
մար, անտարակոյս իրենց արժէքը շատ ա-
ւելի մեծ կ'ըլլար եթէ նոյն իսկ անոնք
ինքնուրոյն հեղինակութիւններ չունե-
նային:

150

ЦЕНА

25000
1090

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱԳՐԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

901001090